

УДК [[913:930.2]:2-136.4/543.2](477.62)
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.03.686>

СИМВОЛІКА БРОНЗОВОЇ РУКИ САБАЗІЯ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТЕПУ

Володимир ГАЛАЙЧУК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

доктор історичних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: halay_czuk@ukr.net

Наприкінці XIX ст. на території Катеринославської губернії виявлено бронзову руку. Ознаки знахідки чітко вказують на її належність до ритуальних предметів культу фригійського бога Сабазія. До сьогодні артефактів такого типу на теренах України більше не знайдено.

Єдиним спеціально присвяченим цій пам'ятці дослідженням є стаття Бориса Фармаковського за 1902 р. У 1904 р. Крістіан Блінкенберг остаточно довів зв'язок таких рук із культом Сабазія. У 1983 р. побачив світ найбільш повний каталог сабазіанських бронзових рук з 96 предметів. Упродовж XX — поч. XXI ст. з'явилася достатня кількість праць, у яких були запропоновані різні підходи щодо тлумачення призначення, використання та символіки відповідних пам'яток. Саме наявність вказаних наукових досягнень зумовлює актуальність застосування нового підходу в дослідженні культового предмета з Українського Степу.

Метою статті є спроба на основі досягнень світової історіографії пояснити символіку сабазіанської руки з території України.

Методологічну основу дослідження забезпечує поєднання кількох методів. Для інтерпретації призначення та символіки рук Сабазія застосовано системно-структурний аналіз, порівняльно-історичний, типологічний, описовий і семантичний методи. На основі використання порівняльно-історичного і типологічного методів окреслено перелік відповідних до теми наукових підходів, підготовлено їхні короткі огляди, показано цінність та оригінальність бачень тих чи інших авторів, представлено стан їхньої науковості.

Ключові слова: історія та археологія, духовна культура, вірування, бронзова рука, Український Степ, культ Сабазія, символіка ритуальних предметів, вотив, апотропей.

Volodymyr HALAICHUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

Doctor of Science in the field of History,
Professor of the Department of Ethnology,
Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: halay_czuk@ukr.net

THE SYMBOL OF THE BRONZE HAND OF SABAZIOS FROM THE TERRITORY OF THE UKRAINIAN STEPPE

Statement of the problem. At the end of the 19th century a bronze hand was discovered on the territory of the Katerynoslav province. The signs of the find clearly indicate its belonging to the ritual objects of the cult of the Phrygian god Sabazius. To date, this is the only artifact of this type found on the territory of Ukraine.

The only study specifically devoted to this monument is the article by Boris Farmakovsky, in 1902. In 1904, Christian Blinkenberg definitively proved the connection of such hands with the cult of Sabazius. In 1983, the most complete catalog of Sabazian bronze hands with 96 items was published. During the XX — beginning 21st century a sufficient number of works appeared in which different approaches were proposed to interpret the purpose, use and symbolism of the respective monuments. It is the presence of the specified scientific achievements that determines the relevance of the application of a new approach in the study of a cult object from the Ukrainian Steppe.

The purpose of the article is an attempt, based on the achievements of world historiography, to explain the symbolism of the Sabazian hand from the territory of Ukraine.

The methodological basis of the research is provided by a combination of several methods. Systematic structural analysis, comparative historical, typological, descriptive and semantic methods were used to interpret the purpose and symbolism of Sabazius' hands. Based on the use of comparative historical and typological methods, a list of scientific approaches relevant to the topic is outlined, their short reviews are prepared, the value and originality of the visions of certain authors is shown, and the state of their scientific knowledge is presented.

As a result of the research, several important facts were established. The bronze hand discovered on the territory of the Ukrainian Steppe is beyond any doubt a ritual object belonging to the Sabazius cult. Despite the traditional interpretation of such monuments as votive offerings to the deity by dedicants or apotropaean, in which the power of the god himself is hidden, there is another approach. According to it, the bronze hands symbolize the process of initiation into the Sabazian mysteries and indicate the chthonic nature of these beliefs. However, due to the lack of written information about such monuments, all interpretations of their symbolism are still only hypothetical.

Keywords: history and archeology, spiritual culture, belief, bronze hand, Ukrainian Steppe, cult of Sabazios, symbolism of ritual objects, votive, apotropaean.

Вступ. У 1900 р. через посередництво Імператорської археологічної комісії Імператорський Ермітаж купив у Є. Мигунової бронзову руку бога Сабазія. Згідно зі свідченням жінки, цей культовий предмет був знайдений на території тодішньої Катеринославської губернії [1, с. 118]. Досі вказана рука Сабазія залишається єдиною відомою пам'яткою такого типу з території України.

Бронзові руки Сабазія датуються першими століттями нашої ери, а їхнє використання пов'язують із римськими військовими [2, р. 165]. Випадки виявлення відповідних знахідок простежуються на всій території колишньої Римської імперії. Бронзові руки можуть бути оздоблені рельєфами Сабазія та супутніх йому божеств, тварин і різного роду ритуальних предметів. Пальці цих рук складені у формі «benedictio Latina» («латинського благословення») [3, р. 1—39, рл. I—LXXX]. На сьогодні однозначного пояснення їхнього культового призначення нема. Найпоширеніші погляди, що вони були вотивами, які символізували благословення і помічну руку бога, або ж відігравали роль апотропеїв [4, с. 101—102]. Виглядає на те, що бронзові руки прикріплювали до жезлів, які сповідники культу використовували під час процесій [2, р. 165].

На відміну від бронзових рук синкретичних божеств сирійського походження Юпітера Доліхена та Юпітера Геліополітана, особливістю рук Сабазія, як зазначалося, є жест «benedictio Latina», а також оздоблення низкою рельєфів, які очевидно мали спеціальне культове призначення. Виходячи з цього факту, *метою представленої статті* стала спроба на основі досягнень світової історіографії зі зазначеної теми вивчити та пояснити символіку сабазіанської руки, виявленої на території України.

Основна частина. Уперше в науковий обіг знайдену на теренах України руку Сабазія ввів Борис Фармаковський у статті «Бронзова вотивна ручка з Катеринославської губернії». Досі це дослідження можна вважати найбільш ґрунтовним вивченням вказаної пам'ятки. Зокрема вчений подав детальний опис артефакта, доповнивши чотирма фотографіями предмета з різних ракурсів (іл. 1). Дослідник навіть низку відомих на той час аналогій із провідних музеїв Західної Європи і спробував пояснити зображені на них символи їхнім апотропеїчним призначенням [1, с. 118—121, таб. XVI]. Зважаючи на час публі-

Іл. 1. Бронзова рука Сабазія з території Українського Степу (за: [1, табл. XVI])

кації, стаття Б. Фармаковського містить і застарілі твердження. Наприклад, автор вважав, що такі руки є посвятою різним богам [1, с. 119]. Через два роки цю тезу спростував Крістіан Блінкенберг (Christian Sørensen Blinkenberg), який переконливо довів, що предмети такого типу відносяться лише до культу Сабазія [4, с. 96—100].

Згодом короткі описи знайденої на території України руки Сабазія подали Крістіан Блінкенберг [4, с. 77, nr. 18] і Маартен Фермасерен (Maarten Jozef Vermaseren) [3, р. 25, no. 59]. На подібну інформацію можна натрапити також у книзі Марії Кобиліної «Зображення східних божеств у Північному Причорномор'ї в перших століттях нашої ери» [5, с. 47—48, № 36].

У контексті вивчення виявлених на території України культових бронзових рук¹ знахідку з Катеринославської губернії вивчав Андрій Корчак. Дослідник спробував порівняти її з подібними руками з Національної бібліотеки у Парижі (знайдена в Неаполі), Музею землі Баден в Карлсруе (місце знаходження невідоме), Старого музею в Берліні (походить з Італії), Римського музею в Аванші (знайдена в Аванші) [6, с. 20—23]. Автор дійшов висновку, який співпадає з твердженням дослідника бронзової руки Юпітера Доліхена Дона Люстхауса (Don Lusthaus) про те, що «руки з ... додатками (ящіркою, змією, черепахою) ... зустрічаємо в культурах різних східних божеств, як наприклад Сабазія, Мітри, Серапіса, але вони не є повністю з ними пов'язані та, мабуть, мають свою окрему самотнію символіку» [6, с. 20—23; 7, с. 172]. Можливо, саме це спонукало А. Корчака ідентифікувати бюст на руці зі Старого

¹ Ідеться про ще одну знахідку бронзової руки — у с. Мишків на Чортківщині (Тернопільська обл.).

музею в Берліні як зображення Серапіса [6, с. 21—22], хоча насправді там представлений Сабазій. Також дослідник залишив без відповіді питання, якому божеству була присвячена рука з території Українського Степу і як потрапила у цей регіон, наголосивши лише на апотропеїчному призначенні досліджуваного культового предмета [6, с. 23].

У плані тлумачення значення рельєфів на руках Сабазія найбільш вагомим є третій розділ праці Юджина Лейна (Eugene Numa Lane), присвяченої вивченню культу цього божества і опублікованої у третьому томі видання «Corpus Cultus Iovis Sabazii» (CCIS). Дослідник висунув цікаві версії тлумачення рельєфів п'ятьох тварин Сабазія: змії, жаби або ропухи, ящірки, черепахи і барана, — а також соснової шишки. Представив власне пояснення сцени жінки з дитиною в печері. Спробував установити значення музичних інструментів: флейт, цимбалів, ударних. Запропонував інтерпретацію зображення терезів та ін. предметів [8, р. 23—37].

Додаткову інформацію, яка стосується символіки сабазіанських рук, також можна знайти у більш ранніх дослідженнях Крістіана Блінкенберга [4, s. 66—128] та Еріка Кюстера (Erich Küster) [9, s. 147—149].

Щодо пояснення жесту рук Сабазія — «*benedictio Latina*» важливою є стаття Сусанни Берндт (Susanne Berndt). Авторка коротко проаналізувала відомі їй версії пояснення символіки вказаного жесту і встановила, що він має універсальний характер, оскільки збереглося багато зображень, на яких цей жест роблять різні греко-римські божества, як-от Гермес, Аїд чи Деметра; Фракійський вершник або ж просто містагог того чи іншого культу. С. Берндт дійшла висновку, що жест «*benedictio Latina*» використовувався для демонстрації факту посвячення особи у таємниці культу [2, р. 151—165].

Враховуючи те, що знайдена на території Українського Степу рука Сабазія зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі (інв. № 972) [5, с. 47—48, № 36], перелік представлених на ній рельєфів зараз можна встановити лише за допомогою даних історіографії.

Найбільш інформативною в цьому плані залишається стаття Б. Фармаковського, тому поданий у ній опис досліджуваного предмета доцільно подати у повному обсязі: «Незначна величина і тонкі, де-

лікатні форми не залишають сумніву, що пам'ятник представляє жіночу ручку. Рука — права. Три її пальці відставлені вгору, а два інших пригнуті до долоні. На великому пальці зображена присадженою якась шишка. По всій руці зроблені рельєфні зображення. На одній зі сторін ручки, внизу, в особливому просторі, обмеженому зверху півколом, представлена жінка, що лежить, одягнена в плащ (гіматій). Біля лівої груді вона підтримує правою рукою немовля. Її лівої руки не видно. Нею вона повинна спиратися на ложе. У тому ж півкрузі зображено птаха, що стоїть над жінкою. На півкрузі, що обмежує рельєф із зображенням жінки, представлений невеликий столик, на якому стоять якісь три предмети. Якщо ми будемо розглядати рельєфи за порядком і звернемося праворуч, то під великим пальцем побачимо спочатку велику вазу (амфору), потім гілку дерева (очевидно дуба) і жабу. Над гілкою зображена ящірка; ліворуч на пальці та над жабою бачимо якісь предмети, що залишаються не зовсім зрозумілими. Далі на ручці представлені: під вказівним та середнім пальцями — терези, під вагами керікейон (кадуцей) та змія, яка перегинається головою на два притиснуті до долоні пальці. Нарешті, за змією вгорі зображена черепаха, а під нею ряд предметів, які при першому погляді також неможливо із цілковитою впевненістю правильно ідентифікувати» [1, с. 118—119].

Б. Фармаковський також подав власну інтерпретацію незрозумілих рельєфів. На його думку, над вазою може бути присутній скорпіон, а над жабою — жук [1, с. 121]. (К. Блінкенберг у рельєфі над жабою бачив жертвний пиріг [4, s. 85]). Зображені під черепахою на кисті руки з боку мізинця предмети можуть бути музичними інструментами, що використовувалися в культових практиках східних оргіастичних вірувань, які набули популярності у пізній період Римської імперії. У двох паличках, що зліва, дослідник убачав дві флейти, а рельєфи під ними вважав кимвалами. Предмет справа від флейт Б. Фармаковський називає сиринксом, а далі за ним — лагоболоном (λαγωβόλον) (зайцебийкою). Подібне призначення мали би мати і три подібні на маленькі скриньки речі, зображені з самого низу [1, с. 120—121].

Із публікації М. Кобиліної дізнаємося, що рука має висоту 0,17 м і датується III ст. н. е. [5, с. 47—48, № 36].

Ознайомившись з описом пам'ятки, варто спробувати відповісти на питання, яким було її культове призначення і що можуть означати зображені на ній рельєфи?

Загалом такі руки насаджували на дерев'яні посохи і використовували під час сабазіанських процесій. Підтвердження цьому може бути наявність на окремих із таких предметів отворів для цвяхів. Інші руки настромлювалися на короткі жердини, а потім покладалися на вівтарі чи спеціальні столи для приношень [8, р. 35].

Згідно з Б. Фармаковським, катеринославська «...бронзова ручка була присвячена якоюсь жінкою богам на згадку про вдачі пологи» [1, с. 121] (як було сказано вище, дослідник пов'язував такі предмети з різними східними божествами [1, с. 120]). Символом її подяки може бути двоногий столик (*δίπόδης*) із посвяченими дарами. Окрім своєї первісної вотивної функції, такі руки мали також додаткове апотропеїчне призначення. Вони призначалися для захисту породіллі, а потім її дитини від уроків. Згубну дію лихого ока насамперед мав нейтралізувати сам жест «*benedictio Latina*». Водночас його протидію підсилювали додаткові апотропеї — зображення тварин: птаха (за Б. Фармаковським — орла), ящірки, жаби, змії, черепахи, скорпіона (?), жука (?); рослин: соснової шишки, гілки дуба; інших предметів: амфори, терезів, керікейона [1, с. 120—212].

Перший загальний аналіз символіки рук Сабазія зробив К. Блінкенберг. У першу чергу він розглянув різні можливі варіанти тлумачення значення жесту «*benedictio Latina*»: складення дедикантом обітниць божеству, відведення Сабазієм лиха або ж благословення чи надання допомоги потребуючій людині. Дослідник також установив ідентичність «*benedictio Latina*» з поширеним у давньогрецькій культурі жестом оратора перед проголошенням промови, навіть паралель з образом благословляючого Христа [4, с. 88, 90, 101—102, 125—126].

Щодо зображення жінки з немовлям і орла в печері К. Блінкенберг розглядає дві версії. Згідно з першою, сцена може бути відтворенням якогось утраченого міфу. Проте вчений більше схиляється до другої, традиційної версії, згідно з якою там показано породіллю. Образ орла К. Блінкенберг спробував пов'язати з розповіддю Клавдія Еліана про те, як тварини захищають себе від лихого ока. За слова-

ми останнього, «...орел бере камінь, який через це називається орлиний камінь (*ὄρετις*). Про цей камінь кажуть, що він корисний вагітним жінкам для запобігання викидням» (Ael. De nat. anim. I, 35) [4, с. 103—104; 10, р. 16—17]. Попри те, дослідник трактує того ж таки орла, а також змію, ящірку, жабу та черепаха радше не як апотропеї, а як тварин, тісно пов'язаних із Сабазієм [4, с. 106—107].

Ю. Лейн відкидає думку про те, що рельєф жінки з немовлям і птахом (за Ю. Лейном — круком) є вотивною посвятою божеству в подяку за успішні пологи і вважає, що він є відображенням міфу про народження Сабазія. Крук мав би перешкодити пологам [8, р. 26]. Учений пов'язує присутність цього птаха із записаним Плінієм Старшим повір'ям, що коли вагітна жінка з'їсть вороняче яйце, то обов'язково народить дитину через рот. І взагалі, майбутню породіллю може спіткати нещастя, якщо вона принесе таке яйце додому (Plin. Nat. hist. X, 32) [8, р. 26; 11, р. 312]. Присутні на руках чотири рептилії могли представляти корисних тварин, чия сила протидіяла силі крука [8, р. 26—27].

Подібно К. Блінкенбергу, зображення рептилій Ю. Лейн пробує пояснити, опираючись на працю Клавдія Еліана «Про природу тварин». Згідно з цим античним автором, ящірки мають надзвичайну здатність до регенерації: їхні частини живуть окремо навіть після того, як тварину розрізати надвоє, і часто знову з'єднуються, щоби перетворитися на цілу ящірку (Ael. De nat. anim. II, 23) [10, р. 40]. Також, якщо ящірку осліпити, через деякий час до неї знову повернеться зір (Ael. De nat. anim. V, 47) [10, р. 118]. На цій основі Ю. Лейн доходить висновку, що ящірка використовувалася в сабазіанському культі як символ оновленого життя [8, р. 23]. Опіраючись на дослідження Джоселін Тойнбі (Joselyn Mary Catherine Toynbee), яке присвячене вивченню ролі тварин у побуті та мистецтві Стародавнього Риму, Ю. Лейн допускає, що ящірку можна розглядати як символ смерті та воскресіння, оскільки це тварина, яка на всю зиму впадає в сплячку [8, р. 24; 12, р. 220—221].

Клавдій Еліан ставить до жаб з великою огидою. Наприклад, він стверджує, що ці рептилії мають дві печінки, одна з яких смертельно отруйна, а інша — зцілююча (Ael. De nat. anim. XVII, 15) [10, р. 380]. Начебто є вид жаб, кров яких дуже отруйна і на яких

небезпечно навіть уважно дивитися. Бо тоді ця тварина повертається назад і дихає на того, хто на неї дивиться, викликаючи блідість, яка триває кілька днів (Ael. De nat. anim. XVII, 12) [10, р. 379]. Жабі достатньо лише відригнути на людину, яка торкнеться до неї, щоб її убити (Ael. De nat. anim. IX, 11) [10, р. 200]. Тому, на думку Ю. Лейна, жабу цілком виправдано можна вважати апотропеем. Водночас дослідник припускає, що ця тварина, з її легко спостережуваною метаморфозою від яйця до пуголовка та дорослої особини, могла також виступати метафорою життя, яке проходить через етапи зростаючої досконалості [8, р. 23—24]. Окрім того, жаба разом із сосновою шишкою в культурі Сабазія могла символізувати процес відродження [8, р. 24, п. 8].

Стосовно черепахи Ю. Лейн вважав, що вона може бути присутня на руках до певної міри через зв'язок Сабазія з Гермесом [8, р. 24]. На те, що це тварина Гермеса / Меркурія, вказувала і Джоселін Тойнбі [12, р. 221—223].

Ведучи мову про соснову шишку, дослідник зазначає, що цей символ широко використовувався в різних культурах античного світу, наприклад, малоазійського бога Місяця Мена. Зазвичай вона розглядалася як символ родючості та нового життя і була загальною прикрасою римських надгробків [8, р. 30].

Описуючи наявні на руках рельєфи музичних інструментів, Ю. Лейн вказав на паралель зі свідченням Аристофана про Сабазія — гравця на флейті з Великої Фригії (Arist. Hog. frag. 49 (578)) [8, р. 32; 13, с. 849]. Зображення терезів дослідник тлумачить як символ зважування заслуг і гріхів сповідників культу [8, р. 33].

Як уже було сказано, Сусанна Берндт проаналізувала усі відомі її версії пояснення жесту «benedictio Latina». Їх можна поділити на дві групи. До першої слід віднести ті варіанти, які пов'язують жест із самим божеством. У цьому випадку він може символізувати благословення і зцілення, допомогу і захист, силу, тріаду Персефони, Зевса та Сабазія чи Загрея. Другу групу складають тлумачення, згідно з якими жест вказує на дії служителів культу: вираження сказаного слова, читання священної формули, благословення вірян, демонстрацію домінування чи влади [2, р. 152].

Враховуючи те, що досліджуваний жест з'явився на давньогрецьких вазописах набагато раніше від

вірування в Сабазія, С. Берндт пробує відстежити його використання поза межами культу цього бога. На її думку, в елліністичний і римський періоди такий жест використовували як для орієнтування, так і для мовлення. Дослідниця вказує, що божеством, яке найчастіше асоціюється з «benedictio Latina», є Гермес. На зображеннях на вазах він часто робить жест правою рукою, коли очолює групу людей або ж виконує роль Психопомпа (ψυχοπομπός) — провідника душ померлих до підземного царства. Меншою мірою «benedictio Latina» характерне для Афіни, Гефеста чи Аїда, який сидить поруч із Персефоною у підземному світі [2, р. 156—157].

Аналізуючи свідчення таких античних авторів, як Квінтіліан, Апулей та Фабій Планціад Фульгенцій, С. Берндт наголосила на тому, що античні оратори робили вказаний жест перед своєю промовою. Однак пізніше у християнській традиції «benedictio Latina» змінило своє значення і стало жестом благословення [2, р. 157].

Виходячи з такого трактування «benedictio Latina», а також враховуючи факт значної ролі Гермеса в культурі Сабазія, дослідниця припускає, що цей жест сприймався як символ втаємничення в сабазіанські містерії. Іншими словами, він позначав знання, отримані через посвячення. У таких дійствах брав участь містагог, який виступав у ролі вчителя чи наставника. Він міг керувати процесом посвячення у містерії adeptів культу, в певній мірі імітуючи дії Гермеса Психопомпа [2, р. 157—158].

На думку С. Берндт, рельєфи на руках жінки з немовлям (у них дослідниця вбачала Персефону і Брімоса (Βριμόσ)) і птахом у печері; змії, ящірки, жаби або ропухи, гілки дерева, соснової шишки, терезів — є символами потойбіччя і можуть вказувати на те, що знання, отримані під час сабазіанських містерій, стосувалися життя після смерті та підземного світу [2, р. 161—164].

Висновки. Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що знайдена на території Українського Степу бронзова рука відноситься до культу фригійського божества Сабазія. Попри відсутність на ній характерного для інших подібних рук бюста бога, присутня на катеринославській пам'ятці символіка явно вказує на її належність до цього вірування. Усе ж, питання культового призначення сабазіанських рук і надалі залишається відкритим. Цілковита відсутність тек-

стів, які би розкривали суть цього віровчення, дає широке поле для різного роду наукових інтерпретацій. Як результат, перед нами постає цілий ряд різнорідних тлумачень. Відповідно, дискусійними залишаються доволі відмінні один від одного варіанти тлумачення призначення бронзових рук Сабазія та зображених на них символів. Тому проаналізовані у цій статті припущення щодо призначення й ідентифікації символіки рук Сабазія загалом і знайденої на території колишньої Катеринославщини пам'ятки зокрема належить поки що вважати лише науковими гіпотезами. На жаль, усе ще залишається відкритим питання, як артефакт опинився на території Українського Степу. Враховуючи те, що це єдиний предмет такого типу з цього регіону, є підстави вважати, що він потрапив туди випадково.

1. Фармаковскій Б. Бронзовая вотивная ручка изъ Екатеринославской губ. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. 1902. Вып. 3. С. 118—121.
2. Berndt S. The hand gesture and symbols of Sabazios. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*. 2018. Vol. 2. P. 151—168.
3. Vermaseren M. *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS)*, I The hands. Leiden: E.J. Brill, 1983. 48 p. LXXX pl.
4. Blinkenberg Chr. *Archäologische Studien*. Kopenhagen; Leipzig, 1904. 128 s. IV Taf.
5. Кобылина М. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э.* Москва: Наука, 1978. 216 с.
6. Корчак А. Бронзові культові руки римського часу з території України: походження та сакральне призначення (історіографія проблеми). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2021. Вип. 22. С. 9—27. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22.3674>
7. Lusthaus D. Břazowa rączka wotywna z Myszkowa. *Archeologia*. 1947. T. I. S. 169—184.
8. Lane E. *Corpus Cultus Iovis Sabazii (CCIS)*, III Conclusions. Leiden; New York; København; Köln: E.J. Brill, 1989. 68 p.
9. Küster E. *Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion*. Gießen, 1913. 172 s.
10. Aeliani. *De natura animalium. Libri septemdecim*. Jena, 1832. 466 p.
11. Pliny. *Natural history*. Vol. III. Lib. VIII—XI. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 1967. 616 p.
12. Toynbee J. *Animals in Roman Life and Art*. Ithaca; New York: Cornell University Press, 1973. 432 p.
13. Аристофан. *Комедии; Фрагменты*. Москва: Ладомир; Наука, 2008. 1033 с.

REFERENCES

- Farmakovskii, B. (1902). Bronze votive hand from Ekaterinoslav governorate. *Izvestiya Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii* (Issue 3, pp. 118—121) [in Russian].
- Berndt, S. (2018). The hand gesture and symbols of Sabazios. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* (Vol. 2, pp. 151—168).
- Vermaseren, M. (1983). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (Vol. 1: The hands). Leiden: E.J. Brill.
- Blinkenberg, Chr. (1904). *Archaeological studies*. Copenhagen; Leipzig [in German].
- Kobylina, M. (1978). *Images of Oriental Deities in the Northern Black Sea Region in the First Centuries A.D.* Moskva: Nauka [in Russian].
- Korchak, A. (2021). Bronze cult hands of roman time from the territory of Ukraine: origin and sacred purpose (according to historiography). *Proceedings of History Faculty of Lviv University* (Issue 22, pp. 9—27) [in Ukrainian].
- Lusthaus, D. (1947). Bronze votive handle from Myszkow. *Archeologia* (Vol. 1, pp. 169—184) [in Polish].
- Lane, E. (1989). *Corpus Cultus Iovis Sabazii* (Vol. 3: Conclusions). Leiden; New York; Copenhagen; Cologne.
- Kuster, E. (1913). *The snake in Greek art and religion*. Gieszen [in German].
- Aeliani. (1832). *Of the nature of animals. Seventeen books*. Jena [in Ancient Greek].
- Pliny. (1967). *Natural history* (Vol. III, lib. VIII—XI). Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Toynbee, J. (1973). *Animals in Roman Life and Art*. Ithaca; New York: Cornell University Press.
- Aristofan. (2008). *Comedy; Fragments*. Moskva: Ladomir; Nauka [in Russian].